

GLATZ FERENC

Világszemlélet-váltás, agrár- és vidékpolitika Európában, Magyarországon

Az európai tervezés fontosságáról, agráriumról, vidékről

*Időben készülni a 2014–2020. évi Európa-tervre • Új javaslat: „közös agrár- és vidékpolitika”
• Agrárium és vidékpolitika az Európai Unióban (1999–2007) • Világszemléleti váltás •
A vidékpolitika értelmezése és az agrárpolitika • A vidéki hálózat szerepéről*

Napjainkban – éveinkben – mérhetően *felgyorsulnak bizonyos Föld-fejlődési folyamatok a Föld éghajlatában, és alapvető változások állnak be a Föld-felszín, a növénytakaró, az állatvilág történelmében.* Ezekkel egy időben új fordulatot vehet az emberi közösségek *történelme is:* részben öntörvényű fejlődése (szaporodásának felgyorsulása), részben a természethez való viszonyában. Ezek a planetáris szintű változások szükségessé teszik, hogy újragondoljuk eddigi stratégiánkat az emberiség alapvető szükségleteinek ellátásáról. Az anyagi és a lelki szükségletek ellátásáról. Élelem-, vízellátásról, természet és ember általános viszonyáról. No és az emberi közösségek, emberi települések – falvak-városok – embert megtartó voltáról.

IDŐBEN KÉSZÜLNI A 2014–2020. ÉVI EURÓPA-TERVRE

Ezekkel a mondatokkal indokoltam javaslatomat 2009 júniusában, hogy ugyanis a közös agrárpolitika (KAP) eddigi tapasztalatait tűzzük napirendre és kezdjünk készülni a 2014–2020 közötti időszakra. Miért most? – tették fel az Agrárgazdasági Kutatóintézet vezetői a kérdést nekem. Hiszen a felülvizsgálat az unióban csak jövő tavasszal kezdődik meg. Újabb válaszaim: félő, hogy a következő év első félévében a politikai adminisztráció és a pártok energiáit elviszik a 2010. tavaszi választások, és nem kerülhet sor egy komoly politika–tudomány–gazdálkodók párbeszédre. És akkor elkéshetünk. Ahogy elkéstünk 2006-ban is, az akkor kibontakozó politikai hidegháború miatt, és ennek az egész magyar gazdaság-, sőt társadalompolitika itta a levét: ugyanis a 2007–2013. évi Európa-tervet nem tudtuk megfelelő szakmai és politikai fórumrendszeren meg tárgyalni. Ez volt az oka részben, szerintem, hogy a hétéves Nemzeti Fejlesztési Terv, valamint a hétéves Vidékfejlesztési Program között nem teremtődött összhang. Az előzetes politikai párbeszéd elmaradása is okozta, hogy számos kérdésben nem lehetett azután 2007–2009 között a szükséges politikai konszenzust megteremteni. (Így például a vidékpolitikában, területfejlesztésben, földtulajdon kérdésében, önkormányzatok szervezetében, határokon túli magyarsághoz való viszonyunkban, adórendszerben stb.)

És hozzátettem: a magyar társadalom nem vette még tudomásul – és a politikai vezető réteg sem –, hogy életünket a mindennapiság szintjén is mind erősebben befolyásolják az összeurópai közlekedési, termelési, kereskedelmi, kulturális folyamatok. Minél több és minél szélesebb körű és ismételt vitákat, eszmecseréket kell folytatni az európai tervezésről. Köszönöm a politikai pártok vezetőinek, hogy a két nagy párt, a parlamenti bizottság és a végrehajtó hatalom képviselteti magát a mai „agrárcsúcson”, és köszönöm az agrártudomány vezető képviselőinek, hogy ilyen teljes létszámmal kivonultak – akadémia, egyetemek –, előadást, vitavezetést vállaltak. (Aki vitavezető, vagy külföldön tartózkodik, az előadását adta át, Horn Péterre és Csáki Csabára gondolok.) Külön köszönöm az Agrárgazdasági Kutató Intézetnek – igazgatójának, Udovecz Gábornak –, hogy a műhelyükben folyó eredményeket a konferencia rendelkezésére bocsátják. Egyébként, hogy más is töri a fejét a KAP újraértékelésének megkezdésén, mutatja: november 19-én, két héttel ezelőtt 21 európai agrárszakértő adott ki nyilatkozatot a KAP szükséges reformjáról, közöttük egyik előadónk, Popp József is. (Magyar nyelvű, széles körű közreadása ugyancsak indokolt lenne.) Mindenki tudja, hogy az EU vezető politikusainak fejében máris ott rejteznek a vitakérdések: szükséges és lehet-e a 2014–2020. évi új Európa-tervben az agrárpolitikának a hagyományos kivételezést megadni az Európai Unió költségvetésében, vagy pedig kezeljék az agráriumot ugyanúgy csak piacorientált szektornak, ahogy kezelik például az iparcikktermelést vagy a szolgáltatásokat? És mindenki tudja: máris felélénkült a korábbi vita: a közös agrárpolitika két pillére között – a piacorientált agrártermelés és a vidékfejlesztés között – milyen legyen a támogatási arány? Az élelemtermelő lobbival eddigi kiváltságaiért, a társadalompolitikai lobbival pedig a termeléstámogatás rovására kívánja a második pillért, a vidékfejlesztést előnyökhöz juttatni.

ÚJ JAVASLAT: „KÖZÖS AGRÁR- ÉS VIDÉKPOLITIKA”

Miért a Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat tűzi napirendjére a „terv-féldős” programot? Ezt már a jelen háromszázas közönségünkben is sokan kérdezték. Válaszaim: Szeretném, ha a KAP-ot átneveznénk közös agrárpolitika helyett közös agrár- és vidékpolitikára. (Angolul egész jól hangzik: Common Agrar and Countryside Policy.) És ezt az MNVH javasolná. Ismétlem többször e fórumon is, nem biztos, hogy népszerűvé tesz: *a vidékpolitika több, mint agrárpolitika, ipar-, művelődés-, szociális-egészségügyi, infrastruktúra-politika is. De ismétlem: a vidékpolitika első számú tényezője – egy ilyen adottságú földrészen, mint Európa, illetve országban, mint Magyarország, a mező-, erdő-, víz- és tájgazdálkodás legyen.* Másik érvem: az Európai Unióban a vidéki hálózatokat azért találták ki, hogy a vidéki térségben biztosítsák a termelés, épített és természeti környezet, valamint az emberi közösségek harmóniáját. Azt is mondhatnám: *az agrárium számára a vidékpolitika hivatott biztosítani az infrastrukturális-társadalompolitikai hátteret.* Harmadik érvem: *az európai vidéki hálózatok új típusú intézmény: a vidéki térségek szereplőinek, helyi politikusoknak, tisztviselőknek, gazdáknak, világi és egyházi értelmiségieknek, civil fejlesztőknek az aktivizálására hivatott a vidékfejlesztés érdekében. Magyarországon*

a Hálózatban ezen túlmenően vezető szerepet játszanak a tudomány képviselői is. (Ezért is köszönöm, hogy elfogadta meghívásunkat a vitába mind a tudomány, mind az érdek-képviselési, mind a gazdálkodó társadalom.) És van egy negyedik érvem is: a Hálózatot egyedül Magyarországon felruházták a jogosítvánnyal: nyilvánítson véleményt olyan országos kérdésekben, amelyek a vidéki térségeket érintik. És még egy: eddig az MNVH bizonyult olyan fórumnak, amelyen a pártpolitika különböző irányzatai találkoznak, véleményt cserélnek. Köszönöm ezt a bölcs belátást azért is, mert történész-ként tisztában vagyok azzal: ha a politikai tényezőket, a parlamenti és végrehajtó hatalmi, valamint önkormányzati politikai tényezőket nem nyerjük meg, akkor működésünk csupán jó szándékú igyekezet, leírt állásfoglalásaink pedig csak irodalmi munkásságunk részei maradnak.

Rövid visszatekintést engedjenek meg agráriumból, vidékről az Európai Unióban.

AGRÁRIUM ÉS VIDÉKPOLITIKA AZ EURÓPAI UNIÓBAN (1999–2007)

Az agrárium és agrárpolitika jövőjéről immáron öt évtizede folynak Európában a viták. Ismeretes, hogy az európai Közös Piacot létrehozó római szerződés aláírása (1960) után 1962-ben létrejött a közös agrárpolitika, amely kiemelt támogatást biztosított a tagállamok élelemtermelőinek. Azután az 1980-as évektől Európában élelemfelesleg keletkezett. Részből azért, mert az ipari-technikai forradalom újabb hulláma – a nagy teljesítményű erő- és munkagépek –, az üzemszervezeti és technológiai racionalizáció fokozta a hatékonyságot az élelemtermelésben is. Részből azért, mert az Európai Közösség agrártámogatási rendszere növelte a termelési kedvet. A viták elkeseredettekké váltak: kétségbe vonták az ellenérdekeltek az agrárium kiemelt támogatását. A támogatást követelőknél újabb érvet adott: megnyíltak a tengerentúli termékek előtt a hazai piacok. Az USA világpolitikai hatalmának megnövekedését kísérve. „Ha nincs támogatás, megfullad az európai élelemtermelés, elnéptelenedik az európai vidék.” Valóban: a vidéki térségekben társadalmi válságok sora keletkezett. Folyamatosak a viták – máig –, sztrájkoktól kísérve, nemegyszer zsákutcákba érkezve. És folyamatos vitákra számíthatunk, bármilyen javaslattal állunk is elő a 2014–2020. évekre.

A *vidékpolitikáról* a vita csak 1999 óta folyik, amikor is az Európai Unióban az Agenda-2000 – vagyis az uniós hosszú távú tervezés – bejelentésének előkészítéseként az EU határozott vidékpolitikára szánta el magát. És e vidékpolitikára a forrásokat az uniós – világszerte hírhedt – élelemtermelési támogatásaiból hasította ki. A meg-megújuló viták fontos állomása volt a 2005–2006. év, az EU 2007–2013. évi terveinek előzetes vitája. Amikor megjelentek a közép-kelet-európai államok, amelyekben a nemzeti jövedelemnek jelentős részét tette ki – elsősorban Lengyelországban, Szlovákiában – az agrártermelés. A viták új tematikát is kaptak. Nemcsak az agrárium és egyéb ágazatok közötti támogatási arányok szerepeltek napirenden, de az agráriumnak jutó torta továbbosztásának arányai is. Mivelhogy a régi és új tagállamok eltérő érdekeiről, versenyről volt szó. Egyben a közép-kelet-európai térség agráriumának életben maradásáról. Mindenki tudta annak idején: a térség élelemtermelése egyenlőtlen versenynek lett kitéve. Inkább azt

mondanám: kiszolgáltatta. Amúgy is az elmaradottabb technológiai felkészültséggel, lemaradt üzemszervezéssel előállított termékeikkel kellett versenyre kelniük a nyugat-európaiakkal, amelyeken ráadásul az uniós támogatás a hazaiaknak többszöröse volt, sőt versenyre kényszerültek egy időben a tengerentúli termékekkel is. És olyan piacokon kellett volna helytállniuk, amely piacokon a közép-kelet-európai termékek még be sem voltak vezetve. Igaz, hét évig a szabad földforgalomtól megóvta az EU a térséget, de ugyanakkor a támogatásokban a hétéves hátránya – no és a hazai támogatási rendszer gyengesége – egyáltalán nem biztosította a kelet-európai élelemtermelést, hogy túléli ezt a hét esztendő. (Mindez a térségben végbement politikai-tulajdonváltások és főként üzemszervezet-váltások közepette, amely Magyarországon felettébb szerencsétlen volt. Ezt ma már történésként állíthatjuk.) Most, amikor a 2007–2013 közötti évek tanulságait levonjuk és megkezdjük a 2014–2020 közötti évek terveinek előkészítését, igen őszintén kell nemcsak az elmúlt hét év agrárpolitikáját, de a 2005–2006 közötti évek tárgyalásait is értékelni. És – szerintem – elismerően kell szólni arról, hogy a magyarországi agrárium alapjai még működőképesek egyáltalán, de nagyon önkritikusan kell a tervezés előtti külpolitikai magatartásunkat felülvizsgálni, összehasonlítva a szomszédos országok, mindegyiknek Lengyelország agrárpolitikájával. És ha kell, tanulni tőlük.

Agrárpolitikáról, vidékpolitikáról, az agrárium és a vidék jövőjéről beszélve tehát *vitakérdésekhez kell hozzászólnunk és remélve is az újabb vitákat*. Amelyeket még idejében le kell folytatnunk. Mert a cél már nem is csak a jelen helyzet elemzése, hanem a felkészülés a jövőre, a következő európai tervezési időszakra, a 2014–2020 közötti évek közös agrárpolitikájának tervezésére.

Három témakörben szeretnék vitára hívó megjegyzéseket tenni. Az első: a *világszemlélet-váltás* – a 2007–2008. év várható és látható kihatása az agrár- és vidékpolitikára. A második: az *agrárpolitika és vidékpolitika viszonya* 2007 után. A harmadik témakör: az EU nemzeti vidékpolitikai programjainak technikai segítésére létrehívott *nemzeti vidéki hálózatok lehetséges szerepe* az agrárium, a vidéki társadalom és általában az európai politizálás megújításában.

VILÁGSZEMLELETI VÁLTÁS

Milyen világkörnyezetben – planetáris éghajlat- és élővilág-környezetben, milyen globális társadalmi-gazdasági folyamatok közepette – kell az Európai Uniónak agrárpolitikáját végiggondolni? És milyen következtetéseket vonhatunk le mindezekből a Kárpát-medencei agrár- és vidékpolitika stratégiai tervezésére?

A közzgondolkodás és a politika is csak a 2008 őszen ránk tört pénzügyi – egyesek szerint gazdasági – válságról beszél. Részben érthető: a napi megélhetés anyagi alapjai rendültek meg, termelési ágazatok összeomlása kísért – mindenekelőtt azokban a szektorokban, ahol a fogyasztás az elmúlt évtizedekben nem a létfenntartás szükségéhez igazodott: az autópárhuzban, a mikroelektronikában, a textiliparban. De – ami általános veszély – alapjaiban rendült meg a hitelüzletág. Megingott az euroatlanti világ megingathatatlanak vélt gazdasági alapintézménye: a bank. (Legalábbis 1945 óta annak gondolt intézménye.

Amikor a világháborúból, diktatúrákból a tanulságot úgy vonta le a világ: az állam nem biztos intézmény, hiszen emberirtáshoz vezethetett, de a bank, a piac biztos intézmények.) Kétségtelen, az utóbbi megrázkódtatás az agráriumot is alaposan megviselte, ha az élelmiszerigény csappanásához nem is vezetett. Mégis én, amikor a pénzügyi válságról beszélek, akkor azt összekötöm az utóbbi két év más nagy világmegrázkódtatásaival.

Hat nagy – egymást követő – megrázkódtatásról beszélek. Az *éghajlatváltozás* bejelentéséről 2007-ben és az ehhez kapcsolódó előrelátható édesvízhiányról, a 2008. év *energetikai válságáról*, azután az *élelmiszerválságról* és az év októberében kitört *pénzügyi válságról*. Mindemellett ötödikként a világon végbemenő *demográfiai válságról*, valamint a „tudástényező” *elfogadásáról*. Ez a hat „váltás” feltételezésem szerint meghatározó lesz a következő évtized minden szakpolitikájában, így az agrár- és a vidékpolitikában is. A hat új jelenség számomra azt mondja: *váltásról van szó, a Föld-folyamatokban* – beleértve az emberi társadalom folyamatait is – nagy változásokról. Amelyek hosszú távon, csak évtizedes áttekintésekben lesznek láthatóak. De *amelyeket fel kell ismernünk, hogy az emberi magatartásban is szemléletigazodást, szemléletváltást hajtsunk végre*. A hat jelenség közül az első négyről beszélt és beszél a világsajtó, és részben a tudományos vagy a gazdasági világ. Az ötödikről, a demográfiai válságról még csak hangokat hallani. Szerintem ezeket az új jelenségeket mint a jövőnket meghatározó tényezőket együtt kell szemlélni.

Éghajlatváltozás és agrárium

Korunkban felgyorsult az *éghajlatváltozás*. Ismeretes: az éghajlat akár planetáris szintű, akár lokális adottsága alapjaiban határozza meg mindenütt a mező-, erdő- és vízgazdálkodást. Fokozott érdeklődéssel kell tehát az új jelenségekre figyelni. Európában és itt, a Kárpát-medencében is.

2007. februárban az ICCP, a kormányközi éghajlatbizottság bejelentette, bizonyítottan látja a felmelegedést és abban az emberi – antropogén – tényező szerepét. A felmelegedés okául az üvegházhatást jelölték meg, amelynek első számú kiváltója a szén-dioxid és metán nagymértékű kibocsátása lehet. Ismert, hogy a G8-ak, majd a G20-ak is elfogadták az elemzést, és tervet fogadtak el a fosszilis energiahordozók felhasználásának és a keletkezett gázok kibocsátásának mérséklésére. Drasztikusan. A viták természetesen – a nyilatkozat kijelentésének ellenére – folynak a tudományban. Magam sem vagyok biztos abban, természettörténettel foglalkozva, hogy az éghajlatváltozás ütemének felgyorsulásában az antropogén tényezők és mindenekelőtt a fosszilis energiahordozók felhasználása az egyedüli ok. Már eleve tudomásul kell venni, hogy az éghajlat a Földön mindig is változott. Azokban a korokban, amikor még nem is élt az ember nevű emlős, ismerjük a jégkorszakokat, a felmelegedéseket. 800 000 évre visszamenően pedig egész pontosan – évezredek pontosságával – beszélünk már a különböző jégkorszakok váltásáról. És nem tudjuk, miért és hogyan alakult ki az utóbbi 12 000 év kiegyensúlyozott éghajlata a Földön, amelynek eredménye volt az ember nevű emlős elterjedése, mindenekelőtt a fennmaradáshoz szükséges élelem és ivóvíz előteremtése. És bizonytalanságok vannak a föld-

folyamatok elemzésében, nem is beszélek az ürtényezőkről. A Föld–Nap–Hold beállási szögének változásáról, a napfolttevékenységről és kihatásáról a klímafolyamatokra. (Amelyekre tanult barátaim talán nem eléggé figyelnek, és öröklött módon – mármint a technokratáktól öröklött módon – csak az ember tevékenységével foglalkoznak.) De viták folynak a gyarapodó szén-dioxid károságáról: lekötésének és újrahasznosulásának mechanizmusairól, az úgynevezett feedback-mechanizmusokról és így tovább. Méréseink a „kibocsátásról” csak az 1850-es évektől vannak, azok összesítése is csak feltételezéseken alapszik. De. Akármilyen is az éghajlatváltozás oka, a változás önmaga tény. És az is bizonyos, hogy a *fosszilis energiahordozók felhasználását mérsékelni kell*, ha más miatt nem, hát véges voltuk miatt. És az is bizonyos: *növelni kell az alternatív energiahordozók arányát az energiatermelésben*. Mindenekelőtt a megújuló energiák – nap, szél – és a zöldenergia alapanyagainak előállítását, amelyek káros „kibocsátása” szinte elhanyagolható a fosszilis energiahordozókhoz képest. És amelyek előállítási térsége a vidék, illetve a mezőgazdálkodás.

Egyik következtetés, amelyet egy kontinentális vagy lokális agrárstratégiának figyelembe kell majd venni: *felértékelődik a mezőgazdálkodás mint az energia alapanyagainak egyik megtermelője*. Másik következtetés: *felértékelődnek a víznyerő térségek*, mivel a felmelegedéssel csökkenni fog a Föld *édesvíz-tartalékai*, miközben az aszályosodás miatt az öntözés igénye növekedni fog. Vitákat kell folytatni – még 2013 előtt – a Kárpát-medence természetgazdálkodási jövőjéről, mindenekelőtt vízgazdálkodási jövőjéről. És ebbe illesztve az agráriumról alkotott jövőképet. Csak egy mondat a vízgazdálkodás és agrárium jövőképéről kívánt vitához: ha zöldenergia-alapanyagot akarunk termelni, annak növénykultúrájához többszörös öntözés szükséges, eljutottunk a vízhez, ha termék-szerkezet-váltást kívánunk az élelemtermelésben – így például hal, kertészeti lehetőségek kihasználása – eljutottunk a vízhez, ha a Kárpát-medence belsejéből a termékek környezetbarát piacra jutási útjait akarjuk fejleszteni, eljutunk a hajózáshoz, ha a geotermikus energiaforrásokat kívánjuk hasznosítani, eljutunk a víz témához és így tovább és így tovább. (És akkor nem beszéltem arról, hogy a legnagyobb vízfelhasználó termelő ágazat, az ipar – mindenekelőtt a villamosáram-termelés, de ugyanígy a gépgyártás – vízigénye csak nőni fog.) El kell fogadni, hogy a *vízgazdálkodási programok* – és viták is – elsősorban az agráriumot és a vidéki térségeket fogják érinteni. Kiemelten az Alföldet, ahol a talajvíz 100 év alatt 90 cm-ről 3 méterre süllyedt vissza. Vajon a kitakarás – tehát az élelemtermelés – az oka ennek, vagy a rossz vízgazdálkodás, azaz: a kanyarok levágásával felgyorsítottuk a vizek áthaladását a két nagy vízgyűjtőn. Vagy a csapadék-szegénység az ok?

Viták, amelyekbe – a szerencsétlenül elhíresült Bős–Nagymaros-ügy miatt – a pártpolitika is mindegyre beleszól, a vízgazdálkodást amolyan közveszélyes aktivitásnak beállítva. Eldönt a pártpolitika szakmai és szakmapolitikai kérdéseket. Természetesen hatalmi-politikai eszközökkel. Legalábbis Magyarországon. Elgondolkodtató.

Következtetés: a vízben gazdag Kárpát-medencéből a víz kifolyik, ha műtárgyakkal nem állítjuk meg, nem tartjuk vissza, és ha nem gondoljuk újra a 25 évvel ezelőtt abba-maradt Kárpát-medencei csatornázási és vízhasznosítási programot.

A víz miatt máris nagy összecsapások vannak a környezetvédő mozgalmak és a nagy felhasználók, így az agrártermelők között. (Figyelemre méltó, hogy a legnagyobb felhasználók, az ipari üzemek nem állnak a környezetvédő mozgalmak támadásainak központjában. A következő uniós tervezési időszakban, a következő években vitákat kell kezdeményezni európai és hazai fórumokon az agrárszakemberek és a környezetvédő mozgalmárok között, bevonva a kémia–fizika, műszaki tudományok, no és a társadalomkutatás művelőit is.)

A következő héteves *Nemzeti Fejlesztési Tervben tehát a vízgazdálkodásnak és az agráriumnak* nagy szerepet kellene kapnia. Már csak az éghajlatváltozás miatt is, amely a természeti környezetünket – azaz a vidéki térségeket – létében fogja veszélyeztetni. 2006-ban nem sikerült a válságnak kitett térségek preferenciáját, de általában az agrárium és a vidék preferenciáját elérnünk. 2011–2012-ben megkíséreljük.

Energetikai válság és agrárium

Energetikai válságról beszélünk. Az utóbbi két évben hangosan. Részben a *fosszilis energiahordozók* mellékhatásainak felismerése miatt és a fosszilis energiahordozók „leváltásának” követelésével. Ahogy arról az imént is szóltunk. (A fosszilis energiahordozók a legkönnyebben hozzáférhető energia-alapanyagot képezik, és a világ energetikai szakirodalmá nem is osztja a G8-ak és G20-ak optimizmusát az alternatív energiához használható alapanyag-termelés fellendítéséről. A nemzetközi ügynökség szerint 2030-ig alig néhány százalékkal növelhető az alternatív energiahordozók súlya a felhasználásban, a fosszilis anyagok felhasználása szintén csak néhány százalékkal fog csökkenni, és a „legtisztább” energia, az atomenergia részesedése csak néhány százalékkal nő majd.)

Részben viták folynak *Európa energetikai – és biztonságpolitikai – kiszolgáltatottságáról*. Ismeretes: éppen a fosszilis energiahordozók ilyen arányú túlsúlya miatt az energiatermelésben, kiszolgáltatja Európa államait az oroszországi gáz- és olajimportnak. Amely könnyen vezethet politikai kiszolgáltatottsághoz is. (Az Ukrajna–Oroszország közötti tavalyi-idei vita mutatja ennek realitását.)

És folyik a vita – egyelőre nem a sajtóban, de a szakemberek között mind erősebben – az energiatermelés *üzemszerkezetéről*. Éppen a nagy rendszerek sérülékenysége, illetve biztonságpolitikai meghatározó szerepük miatt *felértékelődnek a lokális energiatermelő üzemek és a lokális források. Üzemszerkezet-módosulás indult meg az energetikai iparban*. A nagy interkontinentális rendszerek mellett szaporodnak a lokális kis- és középüzemek. Egyébként is: az alternatív energiahordozók termelése a *kis- és középüzemekben* megy végbe. Hiszen az alternatív erőforrások nagyon is helyhez kötöttek: a víz, a napsütés, a szél, a bioolaj stb. Németországban már lassan eléri a 2000-et az olyan kis- és középüzemek száma, amelyek a helyi mezőgazdálkodási alaptermékek feldolgozására épültek: az elszállítható bioolaj-származékok mellett a helyi középületeket fűtik a pellettel, a helyi kis vízenergia- vagy szélenergia-üzem kiegészíti az állandóságot biztosító nagy rendszereket. Pluralizmus jön létre az energetikai iparban: nemcsak a nyersanyagban, de az üzemszerkezetben is. Felértékelődik tehát a kontinensen – és így az

Európai Unióban – az energiatermelés jövője szempontjából is az agrárium, illetve a vízgazdálkodás. Tehát ismét visszaérkeztünk a vízgazdálkodáshoz. Gondoljuk csak meg: nemcsak az igazán jó hozamú energianövények vízigénye többszöröse az átlagosnak, de elmaradhatatlan a helyi záportározók, kisvízfolyások hasznosítása és továbbiak kialakítása. Helyi energetikai üzemek, öntözőrendszerek és életminőség-javító környezetgazdálkodási céllal is. (Nem beszélve arról: ezeknek mekkora szerepe lehet abban, hogy a növekvő időjárás szélsőségek okozta helyi romboló záporkatasztrófákat elhárítsuk.) És az energetikatermelésben a plurális üzemszerkezet – a kis- és középüzemek – fejlesztése vezet bennünket a vízgazdálkodás és mezőgazdálkodás mellett a vidékpolitikához. Mindezek érvet szolgáltatnak azoknak, akik a közös agrárpolitika megújítása mellett szólnak. És érvet szolgáltatnak amellett, hogy a közös agrárpolitika programjában a vidékpolitika erősebb hangsúlyt kapjon. (No és a vidékpolitika mellett még egy érvet lehet felhozni: a környezetgondos polgári [fogyasztói-termelői] magatartás kialakításának fontosságát. Szintén az éghajlatváltozás, a víz felértékelődése, valamint az energetikai válság hívta fel a figyelmet a takarékos magatartásra. Vízrel, hővel, „hulladéktermeléssel”. A vidékpolitika, illetve a helyi vidékfejlesztési programok nagy nevelési feladata. Nemcsak agitációval, hanem jogszabályokkal, adópolitikával is. Feltételezzük csak: a takarékos és környezetgondos polgár – ismétlem, mind a tervező-termelő, mind a felhasználói oldalon – nevelése az energiatakarékosági program első pontja kell hogy legyen. (És a legeredményesebb környezetvédő program is.) Nagy feladat a helyi vidékfejlesztő közösségek számára. Az új vidékpolitika számára.

Az élelmiszer- és demográfiai válságról

A 2008. évi *élelemválság* rámutatott, emlegeti a szakirodalom, hogy mennyire érzékeny a föld lakosságának élelemellátása: egy rossz termés megakaszthatja a bioenergia-alapanyag termelését – mert természetes, hogy az élelmiszer-alapanyagot kell elsőbbséget adni, ha éhínség fenyeget. Harminc év után ismét napirendre kell tűzni: az élelemtermelés és tágabban a mezőgazdálkodás közhaszna az egész kontinensen megnő. Ha nem is kell a közeljövőben félni élelemhiánytól, de felül kell vizsgálni a KAP történelmében igenis szerepet játszott félelmet az élelem, illetve agrártermékek túltermelésétől. Ez újabb érv amellett, hogy az Európai Unió 2014–2020. évi távlati tervében számoljon egy kiemelt agrárpolitikával. De érv amellett is: újra kell gondolni a KAP körüli vitákat, mindenekelőtt a támogatási rendszer körüli vitákat. Részben indokoltnak tartom az első és második tengely – tehát a piacra termelés és a vidékfejlesztés – közötti arányokról a viták újragondolását. És megértem a második tengely melletti érveléseket. De legalább ennyire fontos az első tengelyen belüli preferenciákat újragondolni. A fentebbi megfontolásokból is. És még valamire felhívja a tervezéskor a figyelmet az elmúlt évi élelem-, illetve energetikai válság: az európai–amerikai–ausztráliai térségen kívül élő társadalmak ellátása. Tudjuk ugyanis: éppen az élelmiszerimportra szoruló délkelet-ázsiai, afrikai térségek ellátása akad meg egy-egy ilyen évben a leggyorsabban. Ahol éhez, milliárdon felüli lakosság él.

Érdeemes az eddigi vizsgálatokat összekötni egy másik ténnyel, amely igen lassan tudatosul: a Föld *demográfiai válságával*. 2030-ra 8, 2050-re 10 milliárd embert prognosztizálnak a jelenlegi 6,7 milliárd helyett. És azt állítják: 2030-ban az újszülöttek 80, 2050-ben 90%-a az euroatlanti világon kívül fog születni. Ahol az élelemhiány, sőt a vízhiány is mindennapos. Fel kell készülnünk a gondokra. Forgatókönyveket kell készíteni ezen tömegek ellátására is. *Három lehetőség* látszik, figyelve az ember másfél millió éves történelmét, de legalább az utóbbi 8000 év történelmét.

Az egyik lehetőség: óriási *migráció* indul meg az élelemben és ruházkozásban, lakásban biztos földrészek felé. A biztos alapellátás kontinensei felé. És ezek: Európa, Észak-Amerika. Nem véletlen, hogy az utolsó jégkorszak után, Kr. e. 10 000 után az ember nevű emlős itt települt és fejlődött a legdinamikusabban, és csak kultúrájának elterjedése után fejlődtek fel az Európán kívüli vidékek. Megindul egy vándorlás ezen – élelemben, vízben biztonságos – kontinensek felé. (Ha figyeljük a világ migrációs statisztikáit, máris feltűnő: az amerikai és az afrikai kontinenseken a délről északra vándorlás, ugyanígy Délkelet-Ázsiából Európába vándorlás. Nyugat-Európa államaiban az első generációs bevándorlók aránya 8-9% között mozog, egyes államokban 15-20% körül.) Ez a migrálás részben növeli az élelem- és vízigényt Európában, részben átalakítja a két, fehér ember lakta kontinens emberi életközösségeit, szokásrendjét. Részben felveti a túlnépesedés rémét. Nem beszélve azokról a ma már jelentkező pszichikai megrázkódtatásokról és beláthatatlan politikai-társadalmi konfliktussorozatokról, amelyekkel ezek a migrációk és helyi konfliktusok Európa-szerte máris járnak és még inkább járnak fognak.

A második forgatókönyv: lehetőleg *helyben látni el a lakosságot élelemmel*, vízzel. (Figyelemre méltó, hogy a világgazdasági mutatók szerint a világban az agráriumba irányuló tőkebefektetés állítólag 90%-a az euroatlanti világon kívüli térségekbe irányul. Tehát a piac érzi: hol van szükség élelemre.) E forgatókönyv veszélyes fejezete lehet a következő – most tervezendő – évtized: a növekvő lakosság lecsapolja a vizes élőhelyeket, kirtja az őserdőket, hogy azok helyén élelemtermelést kezdjen. (Vagyis ugyanúgy viselkedik, ahogy viselkedett az újkőkortól, a Kr. e. 6000-től egészen a 20. századig a fehér ember Európában, Amerikában.) És akkor borul a Föld jelenlegi – legalábbis vélt – biológiai egyensúlya.

Van egy harmadik forgatókönyv is: a jelenlegi élelemtermelő helyekről a nagy *szállítórendszerek* segítségével ezer kilométereket szállítani az élelmiszert. Ahogy ezt az elmúlt 50 év technokrata optimistái gondolták. Csakhogy ez a „megoldás” éppen napjainkban bizonyul kilátástalannak. Ezeket a szállítórendszereket ugyanis energiával – jobbra fosszilis, szén- és kőolaj-származékokkal – kell üzemeltetni, a logisztikai közlekedési-szállítási hálózatok mind költségesebbek lesznek. Egy-egy kiló ezer kilométert utaztatott élelmiszeren akkora ma már az ökológiai lábnyom, amelyet a Föld lakossága nem tud elviselni. Igen: mind jobban be kell vésnünk agyunkba a fogalmat: *ökológiai lábnyom*. A helyi élelmiszer termelése, a *helyi élelmiszer-termelési kapacitások okos kihasználása* a környezetbarát emberi életstratégia része. Fontos része. Ezért kellene a politikának megértenie: a somogyi vendéglőkben a francia mélyfagyasztott „poulard” helyett ésszerűségi okokból kell somogyi csirkét feltálalni. A jövő évtized európai agrárpolitikáját vagy akár nemzeti

agrárpolitikáját tervezve mondjuk: olyan európai és nemzetállami politikusokra van szükségünk, akik ezt a világfolyamatot és ezt a világelelmezési konfliktust figyelembe veszik, és olyan agrárközgazdászokra van szükségünk, akik az ösztönzőket ezen stratégiai szempontok szerint is végiggondolják. Ismételjük: Európában, Magyarországon, a világban. Kevés ma már a széplelkű fehéremler-magatartás, amikor szomorkodtunk az esőerdők kivágásán, felvonulásokat rendeztek modern városainkban, mert féltik az emberiséget – joggal – a Golf-áramlat felszámolódásától, a Föld biológiai egyensúlyának felborulásától. (Rossz rá gondolni: mi lesz a Kárpát-medence nyugati részével, ha az ottani Golf-hatás megszűnik. Valóban.) Etikai kérdés is: a világ másik felén szaporodó embereknek élelmet és ivóvizet kell adni. Amerika és Európa élelmeszer-termelő és vízgazdálkodási bázisainak a következő évtizedekben is meghatározó szerepük lesz az emberiség ellátásában. És meghatározott e kontinens társadalmainak felelőssége is. Az új európai közös agrárprogramban – és a vidékfejlesztési programban – erre figyelni kell.

Pénzügyi válság és agrárium, vidék

A 2008 őszen felszínre került, majd ez év elején kiteljesedett pénzügyi válságot komolyan kell az agrárközgazdászoknak elemezni. (Nem csak a monetáris szakembereknek vagy a szociálpolitikának.) Kezdi is. Meg kell értetni a politikacsinálók egészével: a *termőföld üzemeltetése* mindig is *biztos hitelt* igényel. Biztosítani kell a termelő igazodását a világpiachoz, a termékeket éppúgy váltani kell, mint az iparcikkek esetében. Csakhogy a termőföld és az éghajlat nagyon is meghatározott. Nem enged alapanyag-változást, mint az iparcikk. Még nehezebb az új termékekhez az új „célszerszámokat” beszerezni. Már tudjuk, hogy van néhány alapeszköz (alaperőgép és munkagép), de a speciális élelmeszer gépigénye és szakmai igénye mind több váltást és ehhez mind több és biztosabb hitelt igényel. És a mezőgazdálkodó társadalom mindig is állandóbb lesz, mint az iparos vagy a kereskedő vállalkozó. Földhöz és ágazathoz kötöttebb. Hosszabb ideig tart szakmai és magatartás-kultúrájának kialakítása. *Nem lehet hagyni ugyanúgy tönkremenni, mint a kereskedőt vagy az iparost.* (Itt nem lehet „zöldmezős beruházásokkal” egyik évről a másikra kultúraváltást végrehajtani.) Európa agrárszakértői hangosan és egyöntetűen beszélnek a termékváltás szükségéről az élelmeszer-termelésben. Ahogy beszélünk az agráriumon belül is a szerkezetváltás szükségéről: az élelmeszertermelés mellett a tájgazdálkodás, környezetvédelem felértékelődéséről. De miként hajtható ez végre, ha nincs megfelelően biztos agrárhitel? (Hacsak nem fogadják el a sehova sem vezető egyoldalú segélypolitika követelését.) Lehet-e ugyanúgy kezelni a luxuscikkekre kiadott hiteleket, mint a környezetgondozás vagy az élelmes-, vízellátás szempontjából fontos ágazatok hiteligényét? Én mint társadalomkutató azt mondom: nem. Nemcsak egyszerűen azt kell szóba hozni, hogy az államok igenis rendszeresen vizsgálják felül a területükön működő bankok jelzáloghitel-csomagját, hanem azt is, hogy e jelzáloghitel állagát is tegyék vizsgálat tárgyává. Hogy a polgár legalább tudja: amikor a bankárok felelőtlenégeit kell finanszírozniuk, akkor a kedvtelések, luxuscikkek vásárlásához nyújtott hitelek utófinanszírozására megy el a pénz, vagy pedig netán a közhasznot hozó ágazatok szerencsétlenségeire... Persze egy ban-

kár szemével ez mindegy. Legalábbis tegnapig mindegy volt. No és ismét végig kell gondolni – most már uniós szinten is – a szakirányú pénzügyi intézet, az agrárbankok rendszerének létrehozását. Ahogy ezt – történelmi kutatásaink alapján – elképzelhetőnek tartjuk a különböző állami szolgáltatások – így a kultúra – területén is... De hát mindenkinek elindul a fantáziája, ötletei. Ezen ötletek megtárgyalása is a tervezés megindítását sürgeti...

Külön kell tárgyalni a *földárban* bekövetkező, az eddiginél is nagyobb bizonytalanságokat. Nemzetállami alapon, de európai szakemberek és döntéshozáshoz közel álló EU-tisztviselők részvételével. Le kell folytatni azokat a szakmai vitákat, amelyek eredményeként talán a közgazdászok egyszer közös nevezőre jutnak: az EU támogatási rendszere milyen földtulajdon-jövőképhez igazodjék. Vagy fordítva: milyen földtulajdon-struktúra a legelőnyösebb az új, vitatott SPS-rendszerhez. És szülessék Magyarországon is olyan földtörvény, ami számol a termőföld, a fogyasztó érdekeivel és számol az európai szabad földvásárlás tényével 2011-től. (A politika – minden oldalon, itthon – ígéri: elintézik a szabad földvásárlási moratórium meghosszabbítását. Tartok tőle – európai uniós tapasztalataim alapján –, hamarosan kiderül, mások a vágyak és mások a realitások... erről most csak ennyit.) A földtulajdon-törvény – mindenki tudja – meghatározza a földárakat, meghatározza a bérleti díjakkal agyonterhelt árképzést és magát a termelési kedvet. Ami előidézi, hogy függetlenül az európai versenytől, a kontinens egyik igen jó adottságú térségében, a Kárpát-medencében nem kifizetődő mezőgazdálkodni. (Noha úgy érzem, néha eltúlozzuk a Kárpát-medence adottságait a hagyományos mezőgazdálkodásra. Természettörténettel foglalkozva: én a helyi időjárási szélsőségeket súlyos tényezőnek tartom, amely bizonyos terményekre tette csak világviszonylatban versenyképessé a Kárpát-medencei mezőgazdálkodást.)

Tudástényező és agrárium

Három tudástényező jelenlétéről beszélek az agráriumon belül. Amelynek a szerepe óriásit növekedett az elmúlt évtizedekben és jelenlétük tudatosult az elmúlt évtizedben. Első: az ember új, az utóbbi 50 esztendőben felnövesztett eszköz kultúrájával a földfelszín úgy átalakíthatja, hogy ezen átalakítások – bányászat, vízgazdálkodás, erdő- és talajművelés – a planéta egészére, jövőjére kihathat. Nem mindegy tehát, milyen agrárgazdálkodási koncepciók alakulnak ki. Második: a termékekben világszerte a hozzáadott érték súlya megnő: 80:20%. Amikor a századelőn kialakult az élelemtermékek és az egyes térségek ágazati termékkultúrája, akkor ez az arány 20:80% volt. Történetileg kell újragondolni részben az európai, részben a Kárpát-medencei ágazati agrárpolitikát és a támogatási rendszert is. Harmadik tényező: az új tömegkommunikációs rendszerekkel az állami, illetve a kontinentális politikának sokkal nagyobb a kihatása a mindennapos tevékenységre, így az élelemtermelésre is.

Mindhárom tényező az emberre, annak képzettségére vezethető vissza. Következtetésem: a jövő mező-, erdőgazdálkodásának és vidékpolitikájának tervezésekor igen nagy jelentőséget tulajdonítok az emberi döntésnek. A politikának, az értelmiségi programoknak most döntő szerepük lehet. Okos – lehetőleg magas IQ-jú, sokoldalú

lúan képzett – emberekre és határozott egyéniségekre van szükség. Ezt nem lehet tervezni, de a jó terveknek elsődleges feltétele. Legalább akkora, mint a jó éghajlat vagy vízjárás...

Összefoglalva az agrárpolitika és vidékpolitika szempontjából a világtrendekből adódó következtetéseimet a következő évtized tervezésekor, bizonytalanul, de azt mondanám: A globalizáció a gazdaságban, a szemléletben-kultúrában nem megállítható, felesleges ezen fáradozni, nem is tenne jót az emberiségnek. De szabályozása elkerülhetetlen. Véglegesen szertefoszlottak azon közgazdásziskolák tanításai, amelyek a piac önkiszolgáló szerepében hittek az elmúlt 30 esztendő tudományos világában. És a pénzgazdálkodás világában is. De a *szabályozott globalitás* párosulni fog egy *erősödő lokálitással*. A nagy globális termelési és ellátórendszerek mellé felnőnek a lokális kis- és középüzem-szervezetek. És mind nagyobb jelentőséget kapnak a *lokális adottságok*. És a *lokális társadalmak*. (És a politikai választásokon szükségszerűen erősödnek a lokális érdekek képviselőit, a helyi versenyképességet erősítő politikai erők.) A Kárpát-medencében – s Európában – ez az *agrárium* szükségszerű *felértékelődését* és az új politika, a *vidékpolitika felértékelődését* hozza majd magával. Hát e világtrendek figyelembevételével – és a következtetéseknek megfelelően – kell talán a 2014–2020 közötti agrár- és vidékpolitika tervezését megkezdenünk.

A VIDÉKPOLITIKA ÉRTELMEZÉSE ÉS AZ AGRÁRPOLITIKA

Legyen a közös agrárpolitika neve – ismétlem – közös agrár- és vidékpolitika. Vagyis ne féljenek a mező- és erdőgazdálkodók, földművesek, állattenyésztők, erdészek, halászok, tájgazdálkodók és élelmiszerfeldolgozók attól, hogy a vidékpolitika kormányzati tervezése és felügyelete Európában az agrártárca jogosítványai közé tartozik. (Gyakorlatilag a KAP két pillérre bontása amúgy is az agráriummal összefüggő vidékfejlesztést az agrártárca kezébe adta.) Most a javaslat: az agrártárca kapjanak tárcaközi összehangoló szerepet az egyes tárcák vidékfejlesztési programjai fölött. Mindenekelőtt a közigazgatás, szociális, egészség- és művelődésügy, közlekedés és infrastruktúra-fejlesztés felett. A KAP – és az átalakuló agrártárca –, az agrárium az eddigieknél sokkal bővebb, társadalompolitikai szerepre kell hogy vállalkozzék.

A javaslat megtárgyalása feltételez bizonyos fogalmi tisztázást. Én következetesen külön beszélek vidékpolitikáról és vidékfejlesztésről.

A vidékpolitika és a vidékfejlesztés különbsége

A vidékpolitika fogalma körül inkább tisztázatlanságokat látok a nemzetközi irodalomban, mint vitát. Az angol, francia, német nyelvben, illetve azok szakirodalmában nem tesznek különbséget a vidékfejlesztés és a vidékpolitika között. Én teszek.

A vidékpolitika országos vagy kontinentális hatáskörű politikai aktivitás, amely az állami vagy kontinentális politikán belül a vidéki térségek fejlesztését célozza és fejlődését vizsgálja. Tárgya: a vidéki térségekbe irányuló szakpolitikák összessége: az elérhetőség

(közlekedés, telefon, internet), szociális és kulturális, emberjogi szolgáltatás (szociálpolitika és oktatás-művelődésügy), munkahelyteremtés, termelési ágazatok (ipar, mezőgazdaság, turizmus stb.), a közbiztonság és igazságszolgáltatás szervezése, környezet- és tájgazdálkodás. A vidékpolitika általános politikai „szempont” is: *a regionalitás elvének érvényre juttatása az állami (kontinentális) szakpolitikákban.*

A vidékfejlesztés lokális-regionális aktivitás: mindig az adott táj- vagy igazgatási egységre kidolgozott és irányuló fejlesztés. *A vidékpolitika országos, nemzeti (kontinentális) politika:* azon öröködik, hogy az állami (kontinentális) politikában a vidéki térségek érdekei megfelelően – azaz a közhasznuknak megfelelően – legyenek képviselve. *A vidékfejlesztés lokális aktivitás:* a helyi igazgatási, civil és tudományos értelmiségiek tevékenysége. Értelmezésem szerint: az ideálisnak tartható országos, nemzeti (kontinentális) fejlesztési tervek a lokális fejlesztési tervek összehangolt programja. Megerősíti, hogy az alulról felfelé építkezés (bottom-up) az európai fejlesztési tervekben biztosítva legyen.

A vidékpolitika, felfogásom szerint, ugyanúgy nehezen találja meg helyét *az új európai szakpolitikák között – és a kormányzati adminisztrációban –, mint a környezetvédelem.* Hiszen a környezetvédelem is legalább annyira a természeti erőforrásokat kezelő portfóliók – szakpolitikák – dolga, mint a termeléssel foglalkozó – ipari, mezőgazdasági vagy éppen az oktatási tárcáké. Különböző európai kormányzatokban különböző szerkezetű tárcákat hoztak létre éppen azért, hogy ezt a két politikai aktivitást – a környezetvédelmet és vidékpolitikát – az állam valami módon felvegye kötelezettségeinek listájára. Jelenleg Európában többnyire az agrártárcák egyik államtitkársága. (Felfogásomhoz legközelebb az állna, ha mind a természetvédelem, mind a vidékpolitika a miniszterelnök mellé rendelve külön hivatalt kapnának és tárcaközi felügyeleti jogot nyernének. A jelenlegi és megismert nagy államok kormányzati szerkezetei közül a brit esetet tartom a legszerencsésebbnek, ahol a környezetvédelem, vidékfejlesztés és mezőgazdálkodás egy tárcához tartozik. Jelzi is az állami felelősségvállalás súlypontjait: az élelemtermeléssel egyenrangúvá lett a vidékfejlesztés és a környezetvédelem iránti felelősségvállalás. De a vitákat nem tartom lezárhatónak, és a megoldások is természetesen kövessék a helyi hagyományokat.) Magyarországon a vidékpolitika és a vidékfejlesztés a földművelési tárca része. Egy rövid ideig sikerült a vidékpolitikát a miniszterelnökségre áthelyezni (2005–2006), de az egyes tárcák feletti felügyeletet a tárcák rövid ideig túrték. Nem hagyható figyelmen kívül a francia megoldás, amelyet a volt szovjet államok is követtek: a központi állami tervhivatal kiemelten foglalkozott a tárcák feletti fejlesztésekkel. Így paradox módon a környezetvédelem az államigazgatásban erősebb volt a környezetvédelem kezdetén, az 1980-as években, mint ma. Ha kialakulatlan szakembergárdája annak idején nem is bírt a termelésfejlesztési lobbik politikailag agyontámogatott technokrata csapatával. És a vidékpolitika, a vidéki térségek fejlesztésének komplex szempontja is jobban érvényesült, mint ma. Akkor természetes volt, hogy a mezőgazdaság üzemreformjának vagy ágazati fejlesztésének mindig része volt a vidéki térségek infrastruktúrájának, közművelődésének, egészségügyének, a vidéki

népesség szociális ellátásának fejlesztése (1965–1990). Ma ezek a klasszikus értelemben vett vidékpolitikai szempontok az unió államaiban, így Magyarországon is, költségvetési és lobbierdekek közelharcának tárgyai. És sajnos, az agrártermeléssel foglalkozó adminisztráció – a klasszikus agrárpolitika – a vidékpolitikára mint riválisára néz. Olyan aktivitásként kezeli, ami elviszi a mezőgazdálkodásra szánt forrásokat a termelőtől. És helyette „játsszótér- és templomtorony-”, valamint „erdeisétány-fejlesztésekre” költi a pénzt. Ez az ellentét nem csak Magyarországon, de tapasztalataim szerint Európában is mindennapos. Nagy kár, ellentét, amit ki kell küszöbölni. Három megjegyzést szeretnék e vitákhoz fűzni.

1. A vidékpolitika kialakulásáról az EU-ban. 2. A vidékpolitika és vidékfejlesztés értelmezéséről. (Mindig csak vidéken lehet mezőgazdálkodást folytatni.) 3. A vidékpolitikáról mint a regionális gazdasági és szellemi piac szervezőjéről.

1. A vidékpolitika kialakulásáról az EU-n belül

Ismeretes, hogy a vidékpolitika önálló művelésének meghirdetése az EU-n belül az Európa Tanács 1995. évi Chartájához, majd az alapelvek érvényesítése az Európa Tanács 1999. évi berlini csúcstalálkozójához köthető, ami része volt a 2000. évi „Agenda” előkészítési vitájának.

Valóban, az önálló vidékpolitika (vidékfejlesztés) költségeit az agrárgazdaság terhére állapították meg. (A legnagyobb „költségvetési sor” kárára.) Ami úgy ragadt meg annak idején az európai agrárlobbi gondolkodásában: az EU az európai agrárfőleg termelése érdekében csökkenti az agrártámogatásokat. Helyette indították a vidékpolitikát és növelték a környezetvédelem büdzséjét. De bizonyítani tudom, hogy a vidékpolitika (vidékfejlesztés) kialakulása az EU-vezetők gondolkodásában nem az élelemtermelés-támogatás csökkentésének szándékából ered, hanem az része volt az EU belső fejlődésének. Melynek során az EU a gazdasági-jogi integrációt követően jobban kezdett *felelősséget vállalni* a kontinens *természeti, majd emberi élőhelyeiért*. Először a környezetvédelemért vállalt felelősséget (már Maastrichttól kezdve az EU a riói alapelvek, a fenntartható fejlődés elvének harcos hirdetője és alkalmazója volt, egymás után születtek környezetvédelmi keretelvek, most a hatodiknál tartunk. És az EU környezetvédelmi normatívái messze megelőzik más államok elveit. Nincsenek is vita nélkül.) A környezetvédelem után – az 1990-es évek közepétől – megjelentek a bizottságokban a hangok, amelyek az emberi, illetve kisebbségi jogok, majd a szociális biztonság, az épített környezet uniós szintű normatíváiért harcoltak. Magam is ezek közé tartoztam. Mondván, hogy az EU legyen a polgárok, ne pedig az államok és a termelési igazgatási rendszerek intézménye.

Az első, 1995. évi Charta, majd az első uniós szintű vidékfejlesztési konferencia és nyilatkozata (Cork, 1996) egyáltalán nem volt agrárellenes. Sőt mi, az egyéb témakörök szakértői úgy tekintettünk 1995–1996-ra, mint a mezőgazdálkodás bújtatott támogatójára. Hiszen mindenki tisztában volt azzal, hogy a mezőgazdálkodás az az ágazat, amelyet csak a vidéki térségekben lehet művelni. Egyébként is a vidékfejlesztés alapjait lefektető salzburgi konferencia (2003) F. Fischler nevéhez fűződött, aki nemcsak mezőgazdasági biztos volt, de valódi élelmiszer-termelő vállalkozó egy személyben. Én

egyébként most is úgy látom: jó döntés volt, hogy a 2007–2013. évi tervezési periódusra nemzeti fejlesztési tervek mellett az EU előírta az önálló nemzeti vidékfejlesztési programok létrehozását. (Gondolok az ET 2005. szeptember 20-i rendeletére.)

Én az uniós *vidékfejlesztési programokat az agrártevékenység infrastrukturális-társadalompolitikai és piacszervező programjainak tartom*. Pontosabban: szerintem ezeket a lehetőségeket hordozza magában. Nagy vakság volna tehát szembeállítani az agrárpolitikai és vidékpolitikai érdekeket. De itt kezdődnek a vitáim a vidékpolitika-vidékfejlesztés tartalmának értelmezéséről a kollégáimmal.

2. A vidékfejlesztés: komplex térség- és piacfejlesztés

A vidékfejlesztést (és az országos vidékpolitikai aktivitást) én a vidéki térségek komplex fejlesztésének tekintem. Ahogy azt fentebb említettem. Azaz nem csak a községépítéssel, a kulturális rendezvények szervezésével. (Ami jobbra az elmúlt években volt.)

Mire van szüksége az agrártermelésnek? Piacra, fogyasztóra, feldolgozóegységekre. (No és közbiztonságra.) A kereskedő, a feldolgozó nemcsak felvásárolja termékeit, de közvetíti is az igényt a termelő felé. Az okos agrárpolitika szerintem nem csak az alapanyag-termelés támogatására összpontosít. Elaltatva az évezredek paraszti leleményt és egy gépesített lustasághoz segítve hozzá az agrárvállalkozót. Hanem piachoz segíti, kulturált környezethez szoktatja, élethossziglani tanulásra, kíváncsiságra szoktatja az agrárium szereplőit. Mindez a vidékpolitika célja, a vidékfejlesztés tárgya. Természetesen ez azt is jelenti, hogy *a vidékfejlesztőknek sokoldalúan képzett térségfejlesztő szakembereknek* kell lenniük: egyszerre közgazdászoknak, néptanítóknak, az ipari-mezőgazdálkodási termelés és a piac ismerőinek. De hol vannak ilyen vidékfejlesztők? Kérdezik tőlem szerte Európában. És Magyarországon. Jó kérdés. Kétségtelen: felforr a gazdák agya, ha látják, hogy az EU-támogatásokból egy néhány száz négyzetkilométeres térségben milliárd forintok gurulnak szét. Amikor viszont például Mórahalom – az egyik legnagyobb és legnagyobb modern szövetkezet – konszolidálásához a fejlesztési bank nem adja oda a kormány által megítélt 600 millió forintot, ezzel több száz családot és egy hungaricumra átállt korszerű nagyüzemet hagy tönkremenni. Egy üzletpolitikai tévedés vagy elszámítás miatt. És engem is irritál, hogy az Akadémia kutatóbázisának – ami a magyar tudományos termelés 30%-át adja – nem jut 2 milliárd forint a konszolidációra. Még ha az ellenérvek találóak is: egyik EU-s pénz, a másik nemzeti költségvetési pénz. Elfogadom: nem tudom bizonyítani, hogy ez a mi, most toborzódó vidékfejlesztői garnitúránk teljes hatékonysággal képes ezeket az uniós pénzeket felhasználni. Elfogadom: a mi vidékfejlesztői garnitúránk még részben érti csak a komplex fejlesztés mesterségét. (Hadd tegyem hozzá: Európában is.) Mégis: ezt tartom a jövőnek. És még valamit. A mezőgazdasági vállalkozónak – lassan már csak én nem szégyellem, ha parasztnak neveznek – is tudomásul kell vennie két dolgot. Egyik: a vidéki térségek lakóit a mező-, erdő- és vízgazdálkodás nem fogja eltartani a 21. században. A nagy erő- és munkagépek korában. (Még akkor sem, ha a mezőgazdálkodás alatt én nemcsak élelemtermelést, hanem tájgazdálkodást is értek, és következetesen összekötöm e fogalmakat az erdő- és vízgazdálkodással. Már csak azért is, mert ezek azonos alapképzettséget és azonos emberi nevelést kívánó tevékenységek. És én is, mint

a nyugati irodalom, „agrobizniszről” beszélek, tehát a feldolgozást, értékesítést is az agrárium hozadékának nevezem, amikor a nemzeti jövedelmen belüli részesedést számolgatjuk.) A paraszt családtagjainak is munka kell a vidéki térségekben, és a „farmercsalád” álma nem biztos, hogy gyermekeink álma is. Ők akkor maradnak vidéken, ha találnak más ágazatokban is munkát. Tehát a paraszt érdeke, hogy komplex térségi fejlesztési tervek alapján rendezkedjünk be a vidéki területeken. A másik körülmény, ami nem hagyható figyelmen kívül: nem szabad a vidéki térségeket szembeállítani a városokkal. Főként nem Budapesttel. Együttműködést kell felkínálni. A vidékfejlesztők egyik kötelessége legyen, hogy az adott *vidék különböző településtípusai és különböző lakóközösségei között a kapcsolatrendszeret ápolják*. Ennek nemcsak műveltségi haszna, de piaci hozadéka és üzletszervezési hozadéka is lehet.

3. A korszerű európai vidékpolitika: határokat átlépő térség szervező erő

Amelyre az Európai Unió kiemelt támogatásokat biztosít: a korábbi „Interreg”-programok (2005–2007) után az „Európai Területi Együttműködési” (2007-től) keretekben. És ezek a vidéki térségeket hozzák „helyzetbe”. Amelyeknek nemzeti közhaszna és agrár- – illetve vidéképítő – közhaszna is lehet. Különösen itt, Közép-Kelet-Európában, a szétaprózott területigazgatási egységek (államok) hazájában. A Kárpát-medencéről szólva: ha a két nagy folyó, a Duna és Tisza vízgyűjtő és lefolyó térségeit akarjuk okos vízgazdálkodási tervbe szorítani, akkor a *határ menti vidéki térségek* fejlesztési terveiben kell ezeknek a helyet megtalálni. Ha a *Balkán felé megnyílt európai utakra* fordítjuk figyelmünket – mint új piaci-közlekedési útvonalakra –, akkor a vidéki térségek infrastruktúrájának fejlesztését tudjuk ilyen forrásokból támogatni. És nem lehet elképzelni a nyugat–délkeleti autóutakat sem az átszelt vidékek természeti-technikai infrastruktúrájának fejlesztése nélkül. Sem a humánkörnyezet, a helyi társadalom színvonal-emelkedése nélkül. És ha a *magyar–magyar* kapcsolatokat is leghatékonyabban a határokat átlépő vidékfejlesztések keretében tudjuk továbbfejleszteni. Mert holnap már nemcsak a nyelv- és kultúramegtartásra kell törekednünk, de arra is, hogy a magyarság a határ másik oldalán, szülőhelyén találjon boldogulást. És ennek egyik lehetősége, hogy a határokon innen lakó nemzettestvéreivel szervezi a *térség gazdasági-piaci kapcsolatrendszerét*, mivel értik egymás nyelvét és szokásrendszerét.

Összegezni akarom az *agrárpolitika és vidékpolitika egymáshoz való viszonyát*. Azt mondom: *hagyjuk abba a két politikai aktivitás szembeállítását*. A vidékpolitika az agrárpolitika első számú segítője (lehet) *az agrárium új helyének megtalálásában korunk társadalmi aktivitásában*. A vidékpolitika az agrárpolitika első számú harcostársa (lehet) az agrártermelés és agrártársadalom *érdekképviseletében az állami és európai politikai küzdőtereken*. A vidékpolitika az agrárpolitika első számú segítője a *természeti, emberi-közösségi és piaci környezetének korszerűsítésében*. A konkrét, *helyi vidékfejlesztés a helyi agrárium társadalmi-környezeti-piaci térségeinek rendben tartója, élettérteremtője*. Legyen az agrárpolitika türelmes a vidékfejlesztés most kialakuló néhány ezres társadalmi rétegével szemben, és legyünk türelmetlenek *együtt* – vidékpolitika és agrárpolitika – a vidékpolitikát országosan (európai szinten) nem elfogadó politikusokkal. Használjuk

jobban ki azokat a lehetőségeket az agrárgazdálkodás számára, amelyeket az új vidékpolitika és a vidékfejlesztési európai programok kínálnak. A vidékfejlesztőknek és a vidékpolitikában érdekelt országos politikusoknak, értelmiségieknek pedig szervezkedni kell: érdekek és a nemzeti közhaszon érdekében.

Az utolsó témakör, amelyet érinteni szeretnék a KAP új, kibővülő szerepét tárgyalva: kik és hol, hogyan szervezzék ezt a vidékfejlesztői csapatot és a vidékpolitika érdekében síkraszálló országos-nemzeti politikai csapatokat?

A VIDÉKI HÁLÓZAT SZEREPÉRŐL

A KAP-nak és így az európai, eddig agrárpolitikával foglalkozó szakembereinek tehát új társadalom-településfejlesztési szerepkört is be kell tölteniük. Ehhez az új szerephez találhatnak partnert egy új, eddig nem eléggé becsült és nem eléggé használt intézményben, az Európai Vidéki Hálózatban, illetve azok nemzeti szervezeteiben. Érvelésem a következő.

Az Európai Unió vidékfejlesztési akciójának megindításával – szerintem – nemcsak a politika új tematikáját hozta be a politikai gondolkodásba, hanem egyben egy új *politizációs módszert* is meghirdetett: a civil társadalom, a gazdálkodó, a lokális politika és a szakmák együttműködésének politikáját. Így értelmezem én azt, hogy a vidékfejlesztési rendelet – 2005. szeptember 20-i ET-rendelet – szól arról: vidéki hálózatokat kell létrehozni minden államban. Cél: a helyi erők összefogásával segíteni a vidékfejlesztési programokat. (Nem kizárt, hogy a vidékfejlesztésben e téren is az európai sikeres környezetvédelmi politika tapasztalatából merítettek. A mozgalmárok, azaz a civil társadalom, talán még harciasabban is küzdenek a környezetvédelem érdekeiért, a környezetvédelem szempontjainak érvényesítéséért, mint a szakadminisztráció.)

A nemzeti hálózatok (egyes esetekben nem nemzeti, hanem regionális, mint például Nagy-Britannián belül) összefogására azután 2008-ban Európai Vidéki Hálózatot hívtak létre. (A bizottság határozata: 2008. február 20.) Így formálisan a hálózat független a nemzetállami kormányoktól, azoknak feladata csak a hálózatok létrehozása területén van. De a koordinátor az Európai Vidéki Hálózat. A vidéki hálózatok többnyire néhány hónaposak. A magyarországi is. Ezért megjegyzéseim csak vitaindító megjegyzések, és bevallottan egyéni tapasztalatokra, tanulmányaimra épülnek csak.

1. A Hálózat céljáról

A vidéki hálózat célja: a *jó tapasztalatok* (good experience) *terjesztése*. Merthogy a vidékfejlesztés mindig is konkrét régióktól és kistérségektől függő tevékenység. A hálózatokat az államoknak 2008. december 31-ig kellett létrehozni. Ez az EU tagállamaiban formálisan meg is történt és – értesülésünk szerint nyolc állam kivételével – valamilyen módon a hálózatok felálltak. Magyarországon a hálózatot (Magyar Nemzeti Vidéki Hálózat) a kormányzat – egyetértve a parlamenti bizottságokkal – a vidékfejlesztés mellett országos vidékpolitikai jogosítványokkal is felhatalmazta: kormány-

rendelet szól arról, hogy a vidéki hálózat elnöke, illetve elnöksége *véleményt nyilvánít országos vidékpolitikai*, azaz a vidéki térségeket érintő minden szakpolitikai kérdésben, és tájékoztatást kérhet a szaktárcáktól. (Az, hogy Magyarországon a Hálózat országos vidékpolitikai jogosítványokat kapott, már részben fentebbi felfogásunk érvényesülése is. És alapozódott arra a tényre, hogy Magyarországon már 2005. februárban új vidékpolitika meghirdetését kértük a kormánytól és a parlamenttől, és 2005. március–májusi politikai országos akciónk eredményeként 2005 májusában állásfoglalás született egy országos Nemzeti Vidékpolitikai Tanács kialakítására. Ez a javaslat azután akkor minden parlamenti párt egyetértésével eljutott a törvény-előkészítés időszakába. Ez az akció megelőzte az Európai Tanács 2005. szeptember 20-i rendeletét.) A 2006. évi választás és az azt követő „különutas politizálás” és a kibontakozó „politikai hidegháború” levette a törvénykezés napirendjéről az új vidékpolitika programját.

2. A Hálózat szereplőiről

A Nemzeti Vidéki Hálózat nem egy hálózat a vidéki térségekben működő sok fejlesztő hálózat közül. (Egy közkeletű félreértést kell eloszlatni.) Ismeretes, hogy az 1990-es években Európa államaiban különböző vidékfejlesztő hálózatok alakultak ki, amelyek közül a LEADER (1991-től) a legrangosabb és a legismertebb. Magyarországon még ezt megelőzően létrejött a falugondnoki rendszer (1988-ban), és létrejöttek a kistérségekre szabott vidékfejlesztési hálózatok, a kistérségi megbízottak hálózata (2004). Majd létrejöttek a helyi vidékfejlesztési irodák (HVI-k 2007-ben). A 2008 decemberéig létrehívott nemzeti vidéki hálózatok célja: a vidékfejlesztésben aktív szervezetek, valamint a vidéki térségben aktív *egyének és civil szervezetek* és a politika szinergiáját biztosítani. Vagyis kölcsönhatását. A Nemzeti Vidéki Hálózat tehát nem egy a több, vidéken tevékenykedő, fejlesztő hálózatok közül, hanem célja szerint azok összekötője.

Fontos még egy közkeletű félreértés eloszlatása: a Hálózat nem a vidékfejlesztők hálózata, hanem a *vidéki emberek, a vidéki térségek összes aktív szereplőjének* a szervezete. Aktív szerepet töltenek be mind a polgármesterek, mind a helyi vállalkozók, értelmiségiek stb., és természetesen aktívan folyhat a vita: vajon a saját településére összpontosító polgármesterek vagy a térségben gondolkodó vidékfejlesztőknek, szakembereknek legyen igaza a fejlesztési célok meghatározásában. Merthogy az adminisztráció és többnyire a politika, valamint a helyi vállalkozók és választottság jelentette legitimáció mindig a polgármesterek oldalán áll.

3. A Hálózat az új „közélet” teremtője

Feltevésem szerint a hálózat az európai politizálás új áramlatát erősíti, erősítheti: a civil társadalom bevonását a közéletbe. (És lehet az agrárium megnövekedett szerepének legjobb tudatosítója a közélet helyi és országos szintjein. Mégpedig egy új típusú fórumon.) Lehetőség adódik arra, hogy szakítsunk az 1945 utáni európai társadalmi élet sajátosságával, hogy abban a „közélet” – minden polgár helyi fóruma – a párt-

szervezetekre és a pártéletre szűkült. A mindenre kiterjeszkedő pártpolitikára. A Hálózat most lehetőséget ad arra, hogy a klasszikus európai *agora*, azaz a helyi polgárok fóruma, a *közélet* helyreálljon. Ahogy az erős is volt a diktatúrák előtti időszakban az 1920-as évekig.

Kevés tapasztalatunk van még a hálózatok működéséről. Bizonyos tapasztalatok azonban már levonhatók. Röviden a hozadékokról és a hátrányokról.

4. A Hálózat lehetséges hozadéka a vidék számára

Sorolom a lehetséges előnyöket a vidék számára. Először: a vidéki hálózat megalakulásával a *vidéki térségben* működő *minden termelési ágazat* egy újabb intézményes támaszt nyer. Így a mező-, erdő- és vízgazdálkodás is... További hozadéka: *szintézisbe kerülhet* a vidéki térségben űzött minden hasznos tevékenység: mezőgazdálkodó, iparos, szolgáltató és közösség-szervező, kulturális, oktatási tevékenység. A Hálózatnak épp ez a célja: a vidéki térségben aktív összes erőt *egy asztalhoz ültetni*. Továbbá: a működő Hálózat lehetőséget ad arra, hogy az elmúlt évtizedekben megerősödött területfejlesztési szakemberek – közöttük kimondottan vidékfejlesztéssel foglalkozók – a civil társadalommal és a politikusi réteggel együtt dolgozzanak. Különösen a magyar modell. (Így a vidéki térségek felső-oktatási bázisokkal, amelyek Magyarországon hagyományosan igen erősek.) Így a szakmaiságot segítsék érvényre juttatni a lokális és az országos térségi politikában... Legnagyobb hozadéka azonban a Hálózatnak az: a tőke által támogatott szabadon szárnyaló globális gondolat mellett a *lokális erők szerveződését segíti*, mind a lokális termelést, mind a piacot, mind pedig a lokális kisközösségeket. Amivel a *vidéki társadalom lelkierejét*, közösségi összetartozását erősíti. Lehetőséget ad arra, hogy oldódjanak vagy legalábbis áthidalásra kerüljenek azok a helyi konfliktusok, amelyek a városi és vidéki érdekek, ipari és agrártevékenység, szolgáltatás, valamint községi és térségi fejlesztések, preferenciák között fennállnak.

Az új KAP tehát nemcsak létének fontosságát indokolhatja, amennyiben elfogadja tematikájának ilyen kiterjesztését, hanem egyben a vidéki térségekben az első számú szakpolitikai erővé növesztheti az agrárpolitikát. Ismét.

5. Lehetséges hátrányok

De látszanak már a lehetséges hátrányok is. Mindenekelőtt az, ha a *végrehajtóhatalom*-túlsúlyos európai politizálás – a kormányzati adminisztráció – *ráteljeszik* az új hálózatra, miután kötelezettségből létrehívta, nem képes kiengedni azt a kezei közül. Úgy fogja azt föl, mint a kormányzati politikához kapcsolódó bizonyos társadalmiasított tanácsadó testületet.

Veszély továbbá a pénzeszközök *szakszerűtlen felhasználása*, ráadásul netán *rosszul meghatározott fejlesztési célokra*. A nemzeti költségvetés szemével nézve hatalmas összegű európai uniós támogatások olyan vidékfejlesztési új közösségek kezébe kerülnek, amelyek azzal nem tudnak (még) szakszerűen bánni. Készülnek olyan vidékfejlesztési

tervek, amelyek inkább csak amolyan karácsonyfa alá odahelyezendő „kívánságlisták”, és teljesülésüknek semmi realitása nincs.

Továbbá – már látható – veszély a *fejlesztők esetleg szűk szemhatára*. Olyan lokális vidékfejlesztési tervek is készül(het)nek, amelyek egymással – már a szomszédos kistérséggel vagy megye területével – köszönő viszonyban sincsenek. Tehát a szakszerűtlenség nagy pazarlásokhoz vezethet. Kérdés: valóban szükségszerű, hogy ilyen sokba kerüljön a demokrácia? Azért is a szakmai szervezeteknek, nem utolsósorban a vidékfejlesztő tanszékeknek, közgazdászoknak, társadalomkutatóknak a bevonása az új vidékfejlesztési politikába igen ajánlatos.

A legnagyobb veszély a Hálózatot a *pártpolitika* felől fenyegeti. A választások idején Európában – és így Magyarországon is – a pártpolitika (félő, hogy) nem tud ellenállni a csábításnak és plakátragasztóként szeretné az új vidékfejlesztési hálózatot alkalmazni. (Különösen, ha a végrehajtó hatalom, a kormányzat azt szorosan kézben tartja.) Ebben az esetben a vidéki térségekben megkezdődik a politikai háború, és nem a térség és a lakosság céljai, hanem annak egy részét képviselő pártok érdekei érvényesülnek.

Összegezve: a vidéki hálózat lehetőséget kínál arra, hogy az agrárpolitika első számú társadalmi szövetségést nyerjen az új szervezetben, a Nemzeti Vidéki Hálózatban. (De mindezt elmondhatnám a vidéki társadalom más szereplőinek fórumán is. A helyi iparosok, a kereskedők, szolgáltatók, a helyi értelmiségiek és önkormányzati politikusok fórumán. De most a mezőgazdálkodókkal beszélgetünk...)

*

Vitákhoz kapcsolódunk. Újabb vitákat keltünk. Vitákat célzunk. Van még idő. Remélhetően a 2014–2020 közötti európai – és nemzeti – fejlesztési tervek előkészítése az új tagállamokban is nyugodtan, szakmai viták közepette megy majd végbe. Magyarországon is. És remélhetően e fejlesztési tervekben kiemelt helyet kapnak az agrárium és a vidék érdekei. Remélhetően mind a közös agrárpolitika, mind a Nemzeti Vidékfejlesztési Program letisztult alapelvekre fog épülni. Számolva a *világváltozásokkal*, az *európai lehetőségekkel* és a *helyi igényekkel*. Most már Magyarországon is. Szándékunk: ezt elősegíteni.

A szerző akadémikus, az MNVH elnöke.

AJÁNLÓ BIBLIOGRÁFIA

A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai. (Szerk. Glatz Ferenc. Programvez.: Kovács Ferenc). MTA. Bp., 1997.

Az agrárgazdaság jövőképe. „Agro-21” Füzetek 2003/31. „Agro-21” Kutatási Programiroda. Bp., 2003.

Az Európai Unió agrárrendszere. (Szerk. Halmai Péter.) Mezőgazda Kiadó. Bp., 1995.

Buday-Sántha Attila: *Agárpolitika – vidékpolitika.* Dialóg Campus. Budapest–Pécs, 2001.

Csáki Csaba: A nemzeti agrárstratégia néhány alapkérdése. *Ezredforduló*, 1997/3. 8–11.

- Csikós-Nagy Béla: *Közgazdaságtan a globalizáció világában, I-II.* MTA Társadalomkutató Központ. Bp., 2002. (Második, javított kiadás 2005.)
- Errungenschaften der Agrarpolitik unter Kommissar Franz Fischler (Zeitraum 1995–2004).* Europäische Kommission. 2004.
- Európai uniós csatlakozás és földtudomány.* Összeáll. Meskó Attila. MTA Társadalomkutató Központ. Bp., 2003.
- Fehér István: Vidékfejlesztés az Európai Közösségekben. *A Falu*, 1993/1. 7–19.
- Glatz Ferenc: Agrárreform Magyarországon, 1890–1914. Darányi Ignác és kortársai (1999). In Glatz Ferenc: *Helyünk Európában.* Bp., 2003. 215–238.
- Glatz Ferenc: *Új vidékpolitika.* Párbeszéd a vidékért sorozat. MTA Társadalomkutató Központ. Bp., 2008.
- Kovács Ferenc: Agrártudomány – agrárgazdaságunk és az európai kihívások. In: *A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai.* (Szerk. Glatz Ferenc. Programvez. Kovács Ferenc). MTA. Bp., 1997. 31–34.
- Kovács Teréz: *Vidékfejlesztési politika.* Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, 2003.
- Magyar tudománytár.* Gazdaság. (Szerk. Palánkai Tibor.) MTA Társadalomkutató Központ–Kossuth Kiadó. Bp., 2004.
- Popp József: *A Közös Agrárpolitika várható alakulása 2013 után.* Bp., 2009. http://www.metasz.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=28&Itemid=1
- Török Ádám–Varga Gyula: Ipar és mezőgazdaság. In: *Magyar tudománytár. Gazdaság.* (Szerk. Palánkai Tibor.) MTA Társadalomkutató Központ–Kossuth Kiadó. Bp., 2004. 139–244.
- Udovecz Gábor: Az Európai Unió agrárérdekei. *Gazdálkodás.* 2008/2. 113–124.
- Udovecz Gábor: Agrárstratégiai tények és dilemmák. *A Falu.* 2009/1. 9–16.
- Varga Gyula: Agrárgazdaságunk és az európai kihívások. In: *A magyar agrárgazdaság jelene és kilátásai.* (Szerk. Glatz Ferenc. Programvez. Kovács Ferenc.) MTA. Bp., 1997. 37–43.

Európai agrár- és vidékfejlesztési dokumentumok, jogszabályok

- The Cork Declaration – A living countryside. Corki nyilatkozat* (1996. november 9.) http://ec.europa.eu/agriculture/rur/cork_en.htm.
- Agenda 2000 – Bizottsági Javaslat. For a stronger and wider Union.* [„Egy erősebb és szélesebb Unióért”] (Strasbourg, 15 July 1997). COM (97) 2000–III. fejezet – Közös Agrárpolitika. http://www.rcie.lodz.pl/dokumenty/pdf/agenda2000_for_a_stronger_and_wider_union.pdf.
- Buckwell Report.* Towards a Common Agricultural and Rural Policy for Europe. 1997. http://ec.europa.eu/agriculture/publi/buck_en/index.htm.
- Berlin European Council. 24-25 March 1999. Presidency Conclusions. http://www.europarl.europa.eu/summits/ber1_en.htm#intro.
- European Commission. Directorate-General for Agriculture. AGENDA 2000 CAP Reform decisions.* Impact analyses. (February 2000). http://ec.europa.eu/agriculture/publi/caprep/impact/imp_en.pdf.
- Göteborg European Council. (15-16 June 2001). Elnökségi Záródokumentum.* http://www.europarl.europa.eu/summits/pdf/got1_en.pdf.
- Schlussfolgerungen der zweiten Europäischen Konferenz über ländliche Entwicklung in Salzburg [A salzburgi II. Vidékfejlesztési Konferencia záróokmánya.] MEMO/03/236. (2003. november 21.). http://ec.europa.eu/agriculture/events/salzburg/index_de.htm.
- Az Európai Parlament és a Tanács 1082/2006/EK rendelete* (2006. július 5.) az európai területi együttműködési csoportosulásról. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:210:0019:0024:HU:PDF>.
- Managing the Agriculture Budget Wisely.* Fact Sheet. 11/2007. http://ec.europa.eu/agriculture/publi/fact/clear/2007_en.pdf.

- Az EU Közös Agrárpolitikájának bemutatása. Európai Bizottság kiadványa.* 2007. http://ec.europa.eu/agriculture/publi/capexplained/cap_hu.pdf.
- A Bizottság közleménye a Tanácsnak és az Európai Parlamentnek. Felkészülés a KAP-reform „állapotfelmérésére”* (2007. november 20.). COM (2007) 722 végleges. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2007:0722:FIN:HU:PDF>.
- A Bizottság határozata (2008. február 20.) az európai vidékfejlesztési hálózat szervezeti felépítésének megállapításáról* (2008/168/EK). <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2008:056:0031:0033:HU:PDF>.
- A Tanács 72/2009/EK rendelete (2009. január 19.) a közös agrárpolitika kiigazításáról.* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:030:0001:0015:HU:PDF>.
- A Tanács 74/2009/EK rendelete (2009. január 19.) az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból (EMVA) nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról szóló 1698/2005/EK rendelet módosításáról.* <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:030:0100:0111:HU:PDF>.
- A Common Agricultural Policy for European Public Goods: Declaration by a Group of Leading Agricultural Economists* [A Közös Agrárpolitika az európai közjavak előállításában: vezető agrárközgazdászokból álló csoport deklarációja]. 2009. <http://www.reformthecap.eu/sites/default/files/declaration%20on%20cap%20reform.pdf>.